

UDK: 436/526.50

Abror OQBO'TAYEV,

Magistrant, Shahrisabz davlat pedagogika institutu, Shahrisabz, O'zbekiston

E-mail: abrorbek8558@gmail.com, ORCID: 0009-0002-8988-2013

SHDPI dotsenti D.Axadova taqrizi asosida

Ekoturizm asosida shaxs ekologik madaniyatini shakllantirishning ijtimoiy-ma'naviy modellari

Annotatsiya

Maqolada ekoturizm faoliyati orqali shaxs ekologik madaniyatini shakllantirishning ijtimoiy-ma'naviy modellari nazariy jihatdan asoslanadi. Muallif tomonidan integrativ, aksiologik va kompetensiyaviy modellar taklif qilingan bo'lib, ular ekoturizm ishtirokchilarining ekologik ongi, qadriyatlarini va xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatish mexanizmlarini ochib beradi. Maqola ekologik ta'lim va barqaror turizmni rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar bilan yakunlanadi.

Kalit so'zlar: ekoturizm, shaxs ekologik madaniyati, ijtimoiy-ma'naviy modellar, aksiologik yondashuv, ekologik ong, barqaror rivojlanish.

Socio-spiritual models of forming personal ecological culture on the basis of ecotourism

Annotation

The article theoretically substantiates socio-spiritual models of the formation of an individual's ecological culture through ecotourism activities. The author proposes integrative, axiological and competency models that reveal the mechanisms of influencing the ecological consciousness, values and behavior of ecotourism participants. The article concludes with recommendations for the development of ecological education and sustainable tourism.

Keywords: ecotourism, individual ecological culture, socio-spiritual models, axiological approach, ecological consciousness, sustainable development.

Социо-духовные модели формирования личной экологической культуры на основе экотуризма

Аннотация

В статье теоретически обосновываются социально-духовные модели формирования экологической культуры личности посредством экотуристической деятельности. Автор предлагает интегративные, аксиологические и компетентностные модели, раскрывающие механизмы влияния на экологическое сознание, ценности и поведение участников экотуризма. Статья завершается рекомендациями по развитию экологического образования и устойчивого туризма.

Ключевые слова: экотуризм, индивидуальная экологическая культура, социально-духовные модели, аксиологический подход, экологическое сознание, устойчивое развитие.

Kirish. Zamonaviy ijtimoiy-ekologik muammolarning keskinlashuvi sharoitida shaxsning ekologik madaniyatini shakllantirish dolzarb ilmiy-amaliy vazifaga aylangan. Ekologik turizm (ekoturizm) nafaqat tabiatni muhofaza qilish va iqtisodiy foyda keltiruvchi faoliyat, balki shaxsning dunyoqarashi, qadriyatlarini va xulq-atvoriga bevosita ta'sir etuvchi ijtimoiy-ma'naviy mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

Mavzuning o'rganilganlik darajasi shuni ko'rsatadiki, ko'plab tadqiqotlar ekoturizmning ekologik yoki iqtisodiy samaradorligiga qaratilgan. Biroq uning shaxs ekologik madaniyatiga ta'sirining ijtimoiy-ma'naviy modellari yetarlicha ishlab chiqilmagan. Ushbu maqolaning maqsadi – ekoturizm asosida shaxs ekologik madaniyatini shakllantirishning nazariy modellarini taklif qilish va ularning ijtimoiy-ma'naviy asoslarini ochib berish.

Adabiyotlar tahlili. Ekologik madaniyat muammosi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab falsafa, sotsiologiya, pedagogika va psixologiyada jadal o'rganila boshlandi. Dastlabki yirik nazariy ishlardan biri V.I. Vernadskiyning noosfera haqidagi ta'limoti bo'lib, unda inson va tabiat o'rtasidagi uyg'unlikka erishishning ilmiy-axloqiy asoslari belgilangan (Vernadskiy, 1944). Keyinchalik A. Leopold (1949) "yer etikasi" konsepsiyasida ekologik

madaniyatni shaxsning tabiatga nisbatan mas'uliyatli munosabati sifatida talqin etgan.

Zamonaviy tadqiqotlarda (G. V. Bukovskaya, 2015; N. P. Sokolova, 2019) ekologik madaniyat uch komponentli tuzilma sifatida qaraladi: kognitiv, aksiologik, faoliyatli (ekologik xulq-atvor va ko'nikmalar).

O'zbekiston olimlaridan Sh. M. Mirziyoyev (2022) asarlarida ekologik madaniyatni yuksaltirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida belgilangan. Q. N. Nazarov (2017) ekologik madaniyatni milliy qadriyatlar va an'analar bilan bog'liq holda tahlil qilgan.

Tahlil xulosasi: Ekologik madaniyatning tarkibiy tuzilishi yetarlicha ishlab chiqilgan, biroq uning ekoturizm kabi muayyan faoliyat turlari orqali shakllanish mexanizmlari kam o'rganilgan.

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi kunda kundagi ekologik muammolar — iqlim o'zgarishi, bioxilma-xilma-xilligi, tabiiy resurslarning tugab borishi global miqyosdagi ekologik muammolar bo'lib turibdi. Bu madaniyati hal etishda faqat texnologiya emas, balki insonning ekologik hal qiluvchi omili.

Ekologik madaniyat:

tabiatga ongli munosabat,
resurslardan yetkazish,
ekologik mas'uliyatni uning o'z ichiga oladi.
Shu nuqtai nazardan, ekoturizm iqtisodiy iqtisodiy
faoliyat turi, balki:

tarbiyaviy vosita,
ma'naviy qadriyatlarni shakllantirish omil,
ekologik ongni rivojlantiruvchi mexanizm sifatida
namoyon bo'ladi.

yoshlar ongida ekologik madaniyatni kuzatishda
ekoturizm:

bevosita tabiat bilan muloqotni ta' bilan,
nazariy bilimni amaliy tajriba bilan boyitadi,
mas'uliyat hissini kuchaytiradi.

Ekoturizmning mohiyati va funksiyalari.

Xalqaro ekoturizm jamiyati (TIES) ta'rifi ko'ra,
ekoturizm – tabiatga asoslangan, uning muhofazasiga hissa
qo'shuvchi va mahalliy aholi farovonligini oshiruvchi
mas'uliyatli sayohatdir (Honey, 2008). M.
Honey ekoturizmning 6 asosiy tamoyilini ajratadi: tabiiy
hududlarga sayohat qilish, atrof-muhitga zararni
minimallashtirish, ekologik ongni oshirish, bevosita muhofaza
faoliyatiga moliyaviy yordam, mahalliy aholiga imtiyozlar va
ularning huquqlarini hurmat qilish. D. B. Weaver (2012)
ekoturizmni "yumshoq" (soft) va "qattiq" (hard) turlarga
ajratadi. "Yumshoq" ekoturizm asosan ta'limiy-ma'rifiy
maqsadlarga qaratilgan bo'lsa, "qattiq" ekoturizm faol jismoniy
va ko'ngillilik faoliyatini o'z ichiga oladi.

S.G.Xasanova (2020) O'zbekiston misolida
ekoturizmning ijtimoiy funksiyalarini: ekologik targ'ibot, aholi
bandligi va ekologik tarbiyani birlashtirish imkoniyatlarini
tahlil qilgan.

Dolzarbli. Global ekologik inqiroz va shaxs ekologik
madaniyatining o'rni. Bugungi kunda insoniyat iqlim
o'zgarishi, biologik xilma-xillikning qisqarishi, suv va havo
resurslarining ifloslanishi kabi global ekologik muammolarga
duch kelmoqda. Ushbu muammolarning asosiy sabablaridan
biri aholining ekologik madaniyatining past darajasi, tabiatga
iste'molchi munosabatining ustunligidir. Shu sababli, shaxs
ekologik madaniyatini shakllantirish nafaqat pedagogik yoki
psixologik, balki ijtimoiy-falsafiy, ma'naviy-axloqiy jihatdan
ham dolzarb vazifaga aylangan.

Ekoturizmning o'sib borayotgan ahamiyati. Dunyoda
va O'zbekistonda ekoturizmga qiziqish yildan-yilga ortib
bormoqda. Ekoturizm tabiatni muhofaza qilish, mahalliy aholi
iqtisodiyotini qo'llab-quvvatlash va shaxsning rekreatsion
ehtiyojlarini qondirish bilan birga, kuchli tarbiyaviy va
ma'rifiy salohiyatga ega. Aynan ekoturizm orqali odamlar
tabiat bilan bevosita muloqot qilish, uning go'zalligi va
zaifligini his qilish, ekologik mas'uliyatni anglash
imkoniyatiga ega bo'ladi. Biroq, ekoturizmning bu jihati
ko'pincha uning iqtisodiy foydasi yoki ekologik xavfsizligi
bilan solishtirganda yetarlicha o'rganilmagan. XXI asrda
ekologik muammolar global xarakter kasb etib, insoniyatning
barqaror rivojlanishiga jiddiy tahdid solmoqda. Iqlim
o'zgarishi, atmosfera havosining ifloslanishi, suv resurslarining
kamayishi, tuproq degradatsiyasi, biologik xilma-xillikning
qisqarishi kabi muammolar nafaqat tabiatga, balki
iqtisodiyotning muhim tarmoqlaridan biri bo'lgan qishloq
xo'jaligi hamda jamiyatning ijtimoiy hayotiga ham sezilarli
ta'sir ko'rsatmoqda. Qishloq xo'jaligi tabiiy resurslarga eng
ko'p bog'liq bo'lgan sohalaridan biridir. Global isish natijasida
yer yuzasida o'rtacha haroratning ortishi ekinlarning rivojlanish
jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Haroratning me'yordan
yuqori bo'lishi ayrim qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligining
pasayishiga, suvga bo'lgan ehtiyojning ortishiga hamda
mahsulot sifatining yomonlashishiga olib keladi. Ayniqsa,

qurg'oqchil hududlarda suv taqchilligi muammosi tobora
kuchayib, dehqonchilik faoliyatining samaradorligini
pasaytirmoqda. Suv resurslarining kamayishi bugungi kunda
eng dolzarb ekologik muammolardan biri hisoblanadi.
Daryolar, ko'llar va yerosti suvlaridan ortiqcha foydalanish
natijasida sug'orish imkoniyatlari cheklanmoqda. Bu esa oziq-
ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining kamayishiga
sabab bo'ladi. O'z navbatida, oziq-ovqat mahsulotlari
narxining oshishi aholi turmush darajasiga salbiy ta'sir
ko'rsatadi. Tuproq unumdorligining pasayishi ham qishloq
xo'jaligi rivojlanishiga jiddiy to'siq bo'lmoqda. Yerning
sho'rlanishi, eroziyaga uchrashi va kimyoviy moddalar bilan
ifloslanishi natijasida hosildorlik kamayadi. Tuproqning
degradatsiyaga uchrashi kelajak avlodlar uchun qishloq
xo'jaligiga yaroqli yer maydonlarining qisqarishiga olib keladi.
Shu sababli yer resurslarini muhofaza qilish va ulardan oqilona
foydalanish dolzarb vazifa hisoblanadi. Global ekologik
muammolar qishloq xo'jaligi bilan bir qatorda ijtimoiy
rivojlanishga ham bevosita ta'sir etadi. Ekologik vaziyatning
yomonlashuvi aholi salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatib, turli
kasalliklarning ko'payishiga sabab bo'lmoqda. Atmosfera
havosining ifloslanishi nafas olish tizimi kasalliklarini, suvning
ifloslanishi esa yuqumli kasalliklarni keltirib chiqarmoqda.
Natijada sog'liqni saqlash tizimiga tushadigan yuk ortib,
iqtisodiy xarajatlar ko'paymoqda. Bundan tashqari, ekologik
inqirozlar ijtimoiy tengsizlikning kuchayishiga ham sabab
bo'ladi. Tabiiy resurslarning kamayishi va qishloq xo'jaligi
inhosildorligining pasayishi aholining ayrim qatlamlarini
iqtisodiy jihatdan qiyin ahvolga solib qo'yadi. Bu esa
kambag'allik, ishsizlik va migratsiya jarayonlarining
kuchayishiga olib keladi. Ekologik migratsiya bugungi kunda
dunyoning ko'plab mintaqalarida dolzarb muammoga aylanib
bormoqda. Mazkur muammolarni hal etishda zamonaviy ilm-
fan va texnologiyalar muhim o'rin tutadi. Xususan, sun'iy
intellekt asosidagi monitoring tizimlari, aqlli sug'orish
texnologiyalari, ekologik toza energiya manbalaridan
foydalanish va resurslarni boshqarishning innovatsion usullari
ekologik xavflarni kamaytirishga yordam beradi. Shuningdek,
ekologik madaniyatni yuksaltirish, aholini ekologik ta'lim bilan
qamrab olish ham muhim ahamiyatga ega. Global ekologik
muammolar qishloq xo'jaligi sohasi va ijtimoiy rivojlanishning
barcha jabhalariga ta'sir ko'rsatmoqda. Ularning salbiy
oqibatlarini kamaytirish uchun ekologik xavfsizlikni
ta'minlash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va barqaror
rivojlanish tamoyillarini amaliyotga keng joriy etish zarur.
Faqat shundagina insoniyat va tabiat o'rtasidagi muvozanatni
saqlab qolish mumkin bo'ladi.

Ijtimoiy-ma'naviy yondashuvning yetishmasligi.

Mavjud ilmiy adabiyotlarda ekoturizm asosan iqtisodiy
va ekologik fanlar doirasida tahlil qilinadi. Uning shaxsning
ichki dunyosi, qadriyatlari, dunyoqarashi va ma'naviy olamiga
ta'sirining tizimli modellari deyarli ishlab chiqilmagan.
Ayniqsa, "ijtimoiy-ma'naviy model" tushunchasining o'zi ham
aniq belgilanmagan. Bu esa ekoturizmning haqiqiy ta'limiy-
tarbiyaviy potensialidan samarali foydalanishga to'sqinlik
qilmoqda.

Tahlil xulosasi: Ekoturizmning iqtisodiy va ekologik
samaradorligi ko'p tadqiqotlarda yoritilgan, ammo uning
shaxsning ichki dunyosi, ma'naviyati va qadriyatlar tizimiga
ta'sirining maxsus modellari deyarli ishlab chiqilmagan.

Tadqiqot vazifalari: "Shaxs ekologik madaniyati" va
"ekoturizm" tushunchalarining ijtimoiy-ma'naviy jihatlarini
aniqlashtirish.

Ekoturizm orqali ekologik madaniyatni
shakllantirishning asosiy modellari ishlab chiqish.

Taklif etilgan modellarning amaliy ahamiyatini
asoslash.

Metodlar. Tadqiqotda quyidagi nazariy metodlardan foydalanildi:

Tahlil va sintez – ekoturizm va ekologik madaniyatga oid falsafiy, sotsiologik, pedagogik va psixologik adabiyotlarni o'rganish;

Modellashtirish – ekoturizm asosida shaxs ekologik madaniyatini shakllantirishning ijtimoiy-ma'naviy modellarni qurish;

Taqqoslash – turli yondashuvlar (aksiologik, kompetensiyaviy, integrativ) asosida modellarning farqli jihatlarni aniqlash.

Tadqiqot manbalari sifatida ekoturizm, ekologik psixologiya va ekologik pedagogikaga oid 30 dan ortiq ilmiy ishlar (T. Miller, M. Honey, N. P. Sokolova, Sh. M. Mirziyoyevning ekologik siyosatga oid asarlari, O'zbekiston Respublikasi Ekologik ta'lim konsepsiyasi) tahlil qilindi.

Natijalar. Tahlillar natijasida ekoturizm asosida shaxs ekologik madaniyatini shakllantirishning uchta ijtimoiy-ma'naviy modeli ajratildi:

1.1. Integrativ model (ijtimoiy hamjihatlik modeli)

Ushbu model ekoturizmni jamoaviy ekologik tajriba manbai sifatida qaraydi. Asosiy g'oya: ekoturistik faoliyat davomida ishtirokchilar o'rtasida tabiatga nisbatan umumiy qadriyatlar va me'yorlar shakllanadi.

Ijtimoiy mexanizm: guruhli muhokamalar, ekologik treninglar, birgalikda tabiatni kuzatish. Ma'naviy natija: ekologik birdamlik, tabiat oldidagi umumiy mas'uliyat hissi.

1.2. Aksiologik model (qadriyatlar modeli)

Model ekoturizmni qadriyatlar tizimini o'zgartiruvchi vosita sifatida talqin etadi. Ekoturistik marshrutlar, qo'riqxonalariga tashriflar, ekologik yo'llar orqali shaxsning "iste'molchi" munosabati "hamkor" va "himoyachi" munosabatiga aylanadi. Ijtimoiy mexanizm: tabiiy ob'ektlarning estetik, axloqiy va ma'naviy qiymatinibevositahisqlash. Ma'naviy natija: tabiatni ichki qadriyat sifatida qabul qilish, unga instrumental emas, balki intrinsic (o'ziga xos) qiymat sifatida munosabat.

1.3. Kompetensiyaviy model (faoliyatli model)

Bu model ekoturizm orqali ekologik kompetensiyalarni (bilim, ko'nikma, munosabat, xulq) rivojlantirishga asoslangan. Shaxs ekoturistik faoliyatda bevosita ishtirok etib (masalan, ekologik yo'llarni tozalash, tabiatni kuzatish, o'simliklarni aniqlash) ekologik madaniyatning amaliy jihatlarni o'zlashtiradi.

Ijtimoiy mexanizm: ko'ngillilik, ekologik monitoring, mahalliy hamjamiyat bilan hamkorlik. Ma'naviy natija: ekologik mas'uliyatli xulq-atvor ko'nikmasi, atrof-muhitga nisbatan faol hayotiy pozitsiya.

Modellarning qiyosiy tavsifi:

Model	Asosiy mexanizmi	Ijtimoiy shakli	Ma'naviy natijasi
Integrativ	Jamoaviy tajriba	Guruhli treninglar	Ekologik birdamlik
Aksiologik	Qadriyatlarini qayta baholash	Ekskursiya, mulohaza	Tabiatga ichki qadriyat sifatida munosabat
Kompetensiyaviy	Amaliy ekologik faoliyat	Ko'ngillilik, monitoring	Mas'uliyatli xulq-atvor

Muhokama. Taklif etilgan modellar ekoturizmning shaxs ekologik madaniyatiga ta'sirini faqat bilim beruvchi yoki tarbiyalovchi jarayon sifatida emas, balki murakkab ijtimoiy-ma'naviy tizim sifatida tushunish imkonini beradi.

Integrativ model ayniqsa yoshlar guruhlarida, maktab ekologik klublarida samarali. Uning cheklovi – guruh ichidagi passiv ishtirokchilarning o'zgarishi sust kechishi mumkin.

Aksiologik model chuqur va uzoq muddatli ta'sir ko'rsatadi, ammo uning natijasini baholash qiyin (qadriyatlar o'zgarishi vaqt talab etadi).

Kompetensiyaviy model tez va kuzatiladigan natija beradi, lekin uning ta'siri ko'pincha faqat ekoturistik faoliyat doirasida cheklanib qolishi xavfi bor.

Amaliyotda ushbu modellarni kombinatsiyalash maqsadga muvofiq. Masalan: ekoturistik marshrut (aksiologik model) + guruhli refleksiya (integrativ model) + ko'ngillilik elementi (kompetensiyaviy model).

O'zbekiston sharoitida (Zomin, Chatqol, Surxon qo'riqxonalar, Sayram tog'i ekoturistik zonalar) ushbu modellarni joriy etish ekologik madaniyatni rivojlantirishning samarali yo'li bo'lishi mumkin. Kelgusida empirik tadqiqotlar (so'rov, eksperiment) orqali modellarning samaradorligini miqdoriy baholash zarur.

Xulosa. Ekoturizmga asoslangan shaxsiy ekologik madaniyatini zamonaviy jamiyat taraqqiyotining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ekologik muammolarning chuqurlashuvi tabiiy tabiiy, balki insonning tabiatga nisbatan ongli munosabatining sezilarli darajada shakllanmaganligi bilan bevosita bogliq. Ekoturizm nafaqat rekreatsiya va iqtisodiy, balki kuchli ijtimoiy-ma'naviy potentsialga ega bo'lib, u orqali shaxs ekologik madaniyatining bilim, munosabat va xulq-atvor komponentlariga ta'sir ko'rsatish mumkin.

Ishlab chiqilgan integrativ, aksiologik va kompetensiyaviy modellar ekoturizm asosida ekologik madaniyatni shakllantirishning turli mexanizmlarini ochib beradi.

Ushbu modellardan ekologik ta'lim tizimida, mahalliy hamjamiyatlar va ekoturistik tashkilotlar faoliyatida foydalanish tavsiya etiladi. Keyingi tadqiqotlar yo'nalishi – taklif etilgan modellarning empirik asosda sinovdan o'tkazilishi va ularning O'zbekiston mintaqalaridagi ekoturizm klasterlariga moslashtirilishi. Yakuniy tarzda aytish mumkinki, ekoturizm iqtisodiy iqtisodiy faoliyat turi, balki jamiyatning ekologik, ijtimoiy va ma'naviy rivojlanishini ta'minlovchi strategik vosita. Uni tizimli rivojlantirish orqali ekologik madaniyatli, mas'uliyatli va erkin fikrlovchi shaxsni kuzatish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Honey, M. (2008). Ecotourism and Sustainable Development: Who Owns Paradise? Island Press.
2. Miller, T. (2015). Environmental Psychology and Ecotourism. Routledge.
3. Соколова, Н. П. (2019). Экологическая культура личности: социально-нравственные аспекты. Вестник экологического образования.
4. Mirziyoyev, Sh. M. (2022). Yangi O'zbekiston strategiyasi. Toshkent.
5. O'zbekiston Respublikasi Ekologik ta'lim konsepsiyasi (2021). Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.
6. Bandura, A. (1977). Social Learning Theory. Prentice Hall.
7. Frankl, V. (1946). Man's Search for Meaning. Beacon Press.
8. Honey, M. (2008). Ecotourism and Sustainable Development. Island Press